

DOI: <http://doi.org/10.51369/3083-5917-2025-2-1>
УДК 343.148:81

Тетяна БУДКО

доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри кримінального процесу та криміналістики,
Національна академія Служби безпеки України
E-mail: budko2@ukr.net
ORCID: 0009-0008-3199-2774

РОЗПІЗНАННЯ ЗАВІДОМО НЕПРАВДИВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ПИСЕМНОМОВЛЕННЄВИХ ПОВІДОМЛЕННЯХ (ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ)

У статті розглядаються теоретичні та прикладні аспекти розпізнання завідомо неправдивої інформації (навмисної, свідомої брехні) у писемномовленнєвих повідомленнях. Аналізуються природа та сутність понять істини, істинності, хибності, правдивості, правдоподібності, достовірності, добросовісної омані, обману почуттів, викривлення чи спотворення істини, навмисної, свідомої брехні з позицій можливості встановлення даних категорій у змісті писемномовленнєвого повідомлення. Указується на принципову можливість створення методики розпізнання у писемномовленнєвому тексті факту відбиття мовної поведінки, яка є неадекватною до даної комунікативної ситуації. Наводиться приклад одного з реалізованих матеріалів, де на експертно-лінгвістичному рівні було встановлено, що у тексті міститься завідомо неправдива інформація (свідомо брехня).

Ключові слова: істина, правдивість, достовірність, добросовісна омана, викривлення істини, завідомо неправдива інформація, навмисна брехня.

Постановка проблеми. Коли слідчий чи оперативний працівник, прокурор чи адвокат починає аналізувати показання обвинуваченого, потерпілого, свідка, підозрюваного, анонімний документ, пояснення та інші мовленнєві текстуальні джерела інформації, якось пов'язані з провадженням, оперативною обстановкою в регіоні, особистістю підзахисного тощо, як правило, перше питання, що виникає, таке: наскільки достовірна інформація, яка міститься в цих джерелах?

Вочевидь буде йтися, насамперед, про основну інформацію, тобто відомості, які становлять зміст тексту повідомлення і які автор повідомлення, що аналізується, передає з певною комунікативною метою [1, с. 307].

Проблема встановлення достовірності інформації, що повідомляється у мовленнєвому тексті, є однією з найактуальніших у діяльності всіх правоохоронних органів, і водночас вона геть не розроблена на психолого-лінгвістичному рівні. Достовірність інформації, отриманої із тексту, перевіряється шляхом порівняння її з однотипними або асоційованими із нею даними з інших джерел, що не пов'язані зі складанням зазначеного тексту. Такими джерелами можуть бути покази, пояснення інших осіб чи складені тією ж особою, але в інших умовах, довідки, певні речові докази тощо. Вказана перевірка часто перетворюється на достатньо тривалий, трудомісткий і не завжди успішний процес. Іноді характер змістової

© Будко Т., 2025

сторони тексту взагалі не залишає часу на перевірку її достовірності, наприклад, анонімний лист, анонімні повідомлення телефоном, в електронній скриньці, у яких адресата попереджають про підриг чи вбивство, що готується тощо. Не слід скидати з рахунків і ті ситуації, коли слідчий, оперативний співробітник, експерт, аналітик і зовсім не володіє знаннями, необхідними для встановлення достовірності отриманої інформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Взагалі дослідження на цю тему здійснювалися вкрай фрагментарно, в основному в 90-х роках минулого століття та на початку нинішнього. До сьогодні науковці не дійшли консенсусу щодо терміна «достовірність». Зокрема, з точки зору М. Кондакова, достовірність – це правильне, точне, яке не викликає сумнівів, відображення думкою предметів, явищ оточуючого світу; перевірене практикою знання [6, с. 164]. На наш погляд, це визначення підмінює визначення істини як правильного відображення дійсності в думці, критерієм якого в кінцевому рахунку є практика [1, с. 308]. Достовірність також розглядається як переконання, що базується на знанні та виключає будь-який сумнів, та поділяється на суб'єктивну, об'єктивну, безпосередню та опосередковану [15, с. 143]. В Україні тривалий час дотримуються такого визначення достовірності: «об'єктивний ступінь можливості певної події в міру суб'єктивної впевненості в наявності чи можливості певного явища; ступінь істинності знання та усвідомлення її суб'єктом» [14, с. 318]. У сучасних електронних Вікі-словниках достовірність розглядається як властивість інформації бути правильно сприйнятою, ймовірність відсутності помилок, безсумнівна правильність наведених відомостей, які сприймає людина. У філософії науки достовір-

ність рівноцінна можливості перевірки спостереженням, експериментом.

В оперативно-розшуковій діяльності достовірність як критерій оцінювання істинності інформації виражає ступінь впевненості в тому, що інформація є істиною, відповідає дійсності. Для того, щоб зробити висновок щодо достовірності інформації, визначається дійсність джерела (його визначеність і доброякісність); надійність особи, яка отримує інформацію (її сумлінність та підготовленість); надійність процедури отримання та зберігання інформації; відповідність фактичних відомостей, що оцінюються, інформації, яку мають правоохоронні органи та яка певною мірою перевірена практикою.

Що спільного у цих визначеннях? Наявність фактора оцінювання чи оцінки (таке, що не викликає сумнівів; переконання, яке виключає будь-який сумнів; виражає ступінь впевненості; «в міру суб'єктивної впевненості», «усвідомлення її суб'єктом»); підтвердження істини щодо конкретного фрагмента дійсності; наявність у суб'єкта інших знань, які він вважає істинними і які відносяться до цього фрагмента дійсності. На нашу думку, у тому полі діяльності, що розглядається, достовірність доцільно визначати як критерій оцінювання нового знання (вужче – інформації), у межах якого встановлюється підтвердженість, представленість, можливість перевірки цього знання іншими знаннями, які перевіряються практикою і не викликають сумнівів у своїй істинності у суб'єкта пізнання.

Достовірність також визначається як форма існування істини, обґрунтованої певним способом (наприклад, експериментом, логічним доказом), для суб'єкта, який пізнає. Ми б не трактували достовірність однозначно як форму існування істини для суб'єкта, який пізнає. Приміром, і добросо-

вісна омана ґрунтується на впевненості, переконаності суб'єкта в істинності своїх уявлень, перевірених, з його точки зору, практикою, а об'єктивно – на недостатньому пізнавальному матеріалі, при його безладній обробці тощо. Достовірний зміст – зміст, що суб'єкт (який пізнає) сприймає як тотожний істинному відображенню матеріальної дійсності. Таким чином, аналіз викладеної в тексті інформації ставить на меті встановлення не достовірності, а істинності цієї інформації. Визначення достовірності відомостей – це, скоріше, проміжний етап дослідження, що може завершитися як необхідним або можливим ступенем наближення до об'єктивної істини, так і формуванням ненавмисної омани. Як критерій оцінювання інформації, про що говорилося вище, достовірність цілком вписується в оціночний процес у цілому, тому що, іншими словами, це і є характеристика змісту інформації користувачем з позицій його розуміння, чи є істинною відповідність між описом та фрагментом матеріальної дійсності.

Достовірність, як і характеристика істинності, належать до знань, думок, а не до самих речей та засобів їх мовного вираження [1, с. 309]. Але істинність – це об'єктивно правильне ідеальне відтворення дійсності у свідомості людини [6, с. 218]. Достовірність же – поняття більш опосередковане стосовно дійсності, ніж істинність, у більшому ступені суб'єктивоване. Звідси, як крайній полюс, поняття суб'єктивної достовірності у віросповіданнях. Щоб достовірність була максимально наближеною до істинності, необхідне жорстке дотримання умов об'єктивності, повноти, урахування діалектики тощо у процесі дослідження нового знання. Встановлення достовірності нового знання в цілому є процесом, завжди зворотним до формування цього знання та

часто таким, що не співпадає з його віхами, складовими, спирається на інші факти, явища дійсності та знання про них. Тому навіть істинне знання може бути не засвідчено або засвідчено лише частково.

У понятті «достовірність» є декілька моментів, які не зовсім застосовні до оцінки текстів під час дослідження їх на психолінгвістичному рівні. На цьому етапі розвитку науки ми не можемо оцінити правильність, точність реалізації в мовленнєвому відрізку знань про предмети, явища, які закарбувалися у свідомості адресанта, у порівнянні з цими предметами та явищами у дійсності. Ми також не в усіх випадках здатні визначити практичний досвід автора аналізованого мовленнєвого повідомлення відносно переданих ним знань. Як зазначає Б. Серебренніков, структура пізнавального апарату людини не пристосована до того, щоб одразу і цілком відтворити в ідеальній формі об'єкти в усій своїй складності. Пізнання завжди передбачає певний життєвий досвід, поступове накопичення знань [1, с. 310]. Якщо врахувати також складність, структурне різноманіття подій дійсності, багатоступінчастість і взаємопереплетіння процесу пізнання, індивідуальність людської психіки, свідомості, то, маючи справу з продуктом мовленнєвої діяльності людини (одним зі способів фіксації ідеального відображення дійсності), дослідник-лінгвіст здатен оцінити в принципі лише ступінь адекватності переданих у тексті знань знанням, які закарбувалися у свідомості адресанта. Окрім, звичайно, випадків опису аксіоматичних речей, загальновідомих фактів, фактів, відомих самому досліднику, до оцінки яких застосовна категорія достовірності. Таким чином, коли ми торкаємося сфери невідомих даних (інформації, відомостей, знань), які, власне, і перевіряються неспеціаліс-

том шляхом звіряння з іншими джерелами інформації, при спеціальному лінгвістичному аналізі коректніше казати не про встановлення достовірності таких відомостей, а про визначення адекватності мовленнєвої поведінки адресанта (автора) в конкретній комунікативній ситуації із поступовим виходом на засвідчення істинності.

Мета статті. Виходячи з висловленого, потрібний спеціальний інструментарій, який би дозволив із певним ступенем ймовірності визначати достовірність відомостей, що повідомляються в тексті, окрім порівняння їх з екстралінгвістичними факторами, які не стосуються умов складання певного тексту. Таким чином, кінцева мета, на перший погляд, чітка та ясна – встановлення достовірності інформації, що викладена у мовленнєвому текстуальному джерелі. Чи так це насправді? Щоб уточнити мету та запропонувати реальний шлях вирішення цієї проблеми, звернемося до базових понять.

Виклад основного матеріалу. Я ввела поняття адекватності мовленнєвої поведінки людини. У філософії адекватність розглядається в ракурсі процесу пізнання: будь-яке знання адекватне, тобто чомусь відповідає і в якомусь відношенні є прийнятним. Залежно від виду об'єкта та виду відповідності знання об'єктові слід розрізняти прагматичну, логічну й гносеологічну адекватність знання. Адекватність знання як гносеологічна відповідність об'єктивному світові є істинністю. Термін «гносеологічна» тут вживається у специфічному сенсі, що підкреслює обумовленість знання властивостями об'єкта безвідносно до засобів пізнання [2, с. 4–5, 21–22]. Далі прослідкуємо взаємозв'язок понять «істина» й «істинність». В. Будко писав, що істина, будучи знанням, концентрує в собі, поряд із відповідністю, схожістю, збігом з об'єктом,

і невідповідність, несхожість, розбіжність із ним, пов'язані з суб'єктивністю, ідеальністю, символічністю знання. Ясно, що стосовно істини істинність є лише одним із аспектів [2, с. 22]. Якщо перенести ці положення на аналіз змісту тексту, то в цілому зміст може бути істиною щодо результату пізнання конкретного фрагменту дійсності автором тексту, але не в усьому бути відповідним цьому фрагменту дійсності. Істинний зміст тексту може бути представлений неадекватно з позицій логіки, з порушенням законів і недотриманням правил логіки. Логічна непослідовність (недостатність підстав, пропуски у ланцюгах умовиводів) не обов'язково означає хибність, невідповідність об'єктивній ситуації. Окрім того, логічне слідування у формі матеріальної імплікації (яка допускає істинні умовиводи з будь-яких посилок) цілком уживається із використанням невизначеного знання та знання, яке неможливо перевірити. Психологічно логічне вираження знання в тексті, мовленні виглядає свідомим або неусвідомленим, навмисним чи ненавмисним дотриманням або порушенням вимог логіки. З урахуванням подвоєння змісту тексту (уявне відображення дійсності автором та представлений ним відбиток як зміст тексту) істинність свідомо чи неусвідомлено, навмисно чи ненавмисно підмінюється логічною та прагматичною адекватністю, що визначається цілями автора. Зокрема, той, хто розпізнає намір автора тексту, має справу, у першу чергу, з, так би мовити, семіотичною, визначальною адекватністю (відповідністю обраних мовленнєвих засобів загальноприйнятим, соціально значущим тощо або, що те ж саме, таким, які мають загальнозначущий смисл). З об'єктивною реальністю зміст тексту зіставляється у тому випадку, коли вона нам представлена незалежними

від тексту способами і знання про неї спеціаліст вважає достовірними. Зміст тексту (або основна інформація в тексті), насамперед, пов'язується відношенням відповідності чи невідповідності з фрагментом не матеріального, а ідеального буття – закарбованим у свідомості суб'єкта (автора тексту) результатом пізнання цим суб'єктом фрагменту матеріального буття.

У ситуації, що склалася, мені здається, з одного боку, вірніше відображає те, що відбувається, термін «встановлення адекватності» мовленнєвої поведінки суб'єкта (яка відбилася в тексті), достовірно відомому еталону мовленнєвої поведінки в комунікативній ситуації, що розглядається. А з іншого – установа адекватності мовленнєвої поведінки суб'єкта (яка відбилася в тексті), образу реальної комунікативної ситуації, яка закарбувалася у його свідомості. Останнє я б віднесла до встановлення правдивості автора [15, с. 357].

Констатація фахівцем факту правдивості викладеної в тексті інформації може означати як істинне відображення матеріальної дійсності, так і оману, а рівно й невизначеність. Омана тут розглядається як уявлення, думка чи хід думки, відносно яких хоча й існує впевненість, що вони правильні, тим не менш, вони не відповідають істині, фактичним обставинам або суперечать законам логіки [15, с. 161]; як вміст свідомості, який не відповідає реальності, але сприймається як істинний [13, с. 462].

Встановлення факту адекватності еталону мовленнєвої поведінки в зазначеній комунікативній ситуації може означати як правдивість автора та істинність змісту тексту стосовно об'єктивної реальності, так і навмисну професійну брехню з боку автора.

Ствердження факту неадекватності мовленнєвої поведінки автора еталону разом із правдивістю його

висловлювань може бути наслідком добросовісної омані автора, обману його почуттів (зокрема аномальних форм цього обману).

Констатація факту неадекватності мовленнєвої поведінки автора тексту еталону та факту неправдивості його слів дозволить зробити висновок про навмисну брехню з його боку.

У всіх цих випадках обов'язково передбачається, що еталон мовленнєвої поведінки у цій комунікативній ситуації є не тільки достовірним, а й істинним знанням. А, отже, збіг мовленнєвої поведінки автора тексту з цим еталоном виводить нас на саму реальну комунікативну ситуацію – фрагмент дійсності.

Виходячи з викладеного, на відміну від формально-логічного поняття брехні (що не є істинним, то є хибним), ми маємо справу з неістинним змістом, коли він невизначений, є оману, обманом почуттів або навмисною брехнею. Брехня тлумачиться по-різному у філософії, психології, логіці [6, с. 177, 321, 395; 11; 12; 14, с. 133; 15], але всюди (окрім формальної логіки) в понятті брехні виділяється аспект усвідомлення цього акту. У цілому я б приєдналася (об'єднавши їх в одне) до визначень брехні як свідомого викривлення істини [14, с. 133], коли мовець (пишучий) замовчує чи спотворює те, що він знає про речі, які розглядаються, або коли він знає щось інше, ніж те, що повідомляє [15, с. 247]. Специфічною рисою висловлювання брехні, на відміну від омані, є свідоме спотворення відомої індивіду істини [11].

Брехня як усвідомлюваний акт, на відміну від омані, обману почуттів, належить лише до результату пізнання суб'єктом фрагменту об'єктивної реальності, тобто брехня протиставляється суб'єктивній істинності сегменту ідеального буття, яку можна позначити в рамках мовленнєвого

повідомлення як правдивість адресата.

Перенесемося від логіки, психології та філософії в галузь семіотики. Брехня завжди передбачає наявність, принаймні, двох «персонажів». В силу певних причин S може прагнути, щоб у H склалося уявлення, що ситуація Z була іншою, ніж вона дійсно (точніше, в уявленні S) була. Тоді його текст, який нібито описує Z, буде неадекватним її описом – він буде описувати ситуацію Z-1, отриману із Z у результаті деяких перетворень. На думку Ю. Левіна, із певною долею умовності можна виокремити такі типи зазначених перетворень [1, с. 314–315]:

(1). Перетворення, що анулює (анулююче перетворення): Z-1 не містить жодних подій, які входять у Z. Перетворення, що анулює ситуацію, приводить до умовчувального опису. Звичайний вид умовчувального опису передбачає лише часткове анулювання. З'являється текст, який може бути охарактеризований як «напівправа»: не будучи прямою брехнею, він не містить ВСІЄЇ правди про ситуацію. Але властивість «зв'язності», яка притаманна ситуації, може призвести до того, що відповідний текст буде містити з'явлення чи лакуни, що потребують заповнення, – а це заповнення може відбуватися лише за рахунок введення «нових» (позаситуаційних) подій, і ми, таким чином, приходимо до необхідності наступного типу перетворення ситуації – фінгуючого;

(2). Фінгуюче: Z-1 містить події, що не входять у Z. Прагнення приховати (анулювати) наявну дійсність приводить до необхідності побудувати «нову», фіктивну дійсність;

(3). Інedefінізуюче: предмет, предикат або подія із Z замінюються більш узагальненим чи невизначеним;

(4). Модальне (у широкому сенсі) – таке, що змінює модус (спосіб існування) предмета, предиката чи події.

Зрозуміло, що різні перетворення можуть діяти одночасно. У цілому ж необхідність (чи бажаність) викривлення істини виникає у двох випадках: коли треба приховати наявну дійсність і коли треба побудувати «нову».

Такий багатообіцяючий початок повністю перекреслюється висновками Ю. Левіна. Завершуючи цей короткий огляд способів викривлення істини, він відмічає, що яку б докладну й ретельну класифікацію не використовувати, майже будь-який реальний текст, який містить викривлення істини, надасть нам зразки, що не підпадають (або лише приблизно підпадають) під цю класифікацію. Причини цього лежать як в онтологічній, так і чисто в мовній сфері. Що стосується «онтології», то суть полягає в тому, що насправді дійсність (та її модель у свідомості індивіду) не складається з чітко відмежованих один від іншого предметів, подій, ситуацій. Інша причина неадекватності будь-якої моделі викривлення істини (пов'язана, утім, із першою) корениться в тій загальноновідомій властивості мови, що вона, за рідкісними винятками, допускає лише надмірно узагальнений і нечіткий опис подій. У результаті часто про цей текст складно сказати, чи є він адекватним описом, а якщо ні, то в чому полягає неадекватність. До висловленого, що належить до об'єктивних обставин, слід додати наявність чисельних чисто мовних способів свідомого викривлення чи «затемнення» істини, які використовують об'єктивні особливості мови в її референтній, комунікативній або емотивній функції, – тема, яка заслуговує на спеціальний аналіз [1, с. 316].

У відповідь на зазначене, я б хотіла нагадати, що світ все ж таки пізнаваний, і якою б надскладною не здавалася нам на теперішньому етапі розвитку науки та чи інша проблема, треба крок за кроком йти уперед, знімаю-

чи всі нашарування, підбиратися до ядра-суті явища. Зокрема, «тема, яка заслуговує на спеціальний аналіз», мною вже достатньо глибоко була розкрита в 2000-ті роки під час дослідження текстів, складених із навмисним викривленням писемного мовлення [3], причому із розробкою цілої системи ознак (майже 300), які дають змогу диференціювати «багаточисельні чисто мовні способи свідомого викривлення чи “затемнення” істини».

Що ж стосується «онтологічної сфери», то: по-перше, різноманіття предметів, подій, ситуацій можна зв'язати, підпорядковуючи дослідження специфічним цілям, наприклад, розслідування кримінальних проваджень, аналіз повідомлень, що містять погрози життю, здоров'ю представників вищих органів влади тощо. При цьому існує принципова можливість побудови моделей цих ситуацій (багато з них уже побудовані – дивись, наприклад, криміналістичну характеристику та тактику розслідування окремих видів злочинів), зокрема й ситуацій створення й реалізації мовленнєвого повідомлення. По-друге, звісно, ми не завжди можемо за текстом відновити цілком і повністю відображений у ньому фрагмент матеріальної дійсності, але він і не обов'язково весь потрібний. Нас цікавлять лише ті деталі, які слугуватимуть знов-таки досягненню специфічних цілей нашої діяльності. А щоб з'ясувати, чи є істинним відображення цих деталей у свідомості, а потім і в тексті індивіда (словами Ю. Левіна «адекватним описом»), слід навчитися розмежовувати оману, обман почуттів і навмисну брехню.

І тут неможна сказати, що це нерозв'язне завдання: вже достатньо давно встановлюється факт психічної напруженості в момент складання тексту та наявності в автора патології мовленнєво-розумових процесів [8,

с. 132–161], що дозволить, за умов певного доопрацювання, коригувати висновки щодо об'єктивної істинності змісту тексту. Звернемося до лінгвістики та суміжних із нею галузей знання. Питання істинності відображення об'єктивної реальності в тексті тут, якщо і вирішувалося, то в основному через призму поняттєвих ланцюжків десигнат-денотат-сигніфікат, слово-значення-зміст, через граматики породження тексту тощо, а також від протилежного – через дослідження викривлення, спотворення картини світу під впливом станів психічної напруженості, різних патологій мовленнєво-розумових процесів. Є наукові роботи, які присвячені безпосередньо вивченню навмисно брехливих висловлювань, точніше – «альтернативних» [1, с. 317].

Виходячи з аналізу альтернативних повідомлень, який пропонується у цих роботах, можна вивести таку сукупність характеристик щодо породження навмисно брехливих висловлювань. Таке породження: 1) має ускладнену структуру; 2) відбувається в умовах чітко вираженої та підвищеної мотивації; 3) супроводжується актуалізацією лексичного словника, що складається зі слів, які мають мінімальне семантичне поле. За словами П. Екмана, брехуни схильні особливо ретельно підбирати слова [4, с. 59]; 4) характеризується спрощенням синтаксичного структурування; 5) супроводжується порушенням єдності денотату та десигнату; 6) супроводжується явищами парафазії; 7) в усному мовленні характеризується збільшенням числа хезитацій (пауз).

Виділені моменти мають досить широкий спектр за ступенем складності та глибини свого значення, за рівнем розробленості й можливості їх аналізу. Практично всі з них необхідно передбачають зіставлення з альтернативним матеріалом (власне, такою була початкова умова дослідження).

Аналогічні дослідження здійснювалися у ФБР США, де брехня встановлювалася в писемних показах за наявності зіставного матеріалу, зразків писемних текстів, де автори були правдивими. Аналіз базувався не на тому, що пишуть у тексті, тобто не на змістовій стороні, а на тому, як пишуть, зокрема, на дослідженні службових слів і займенників. Було встановлено, що тексти, які містять брехню, простіше, в них менше самовідсилань, більше заперечень і слів із негативною оцінністю [17].

На підтримку описаного вище Т. Литвинова та П. Середін, займаючись проблематикою встановлення брехні в писемних текстах, зазначають, що на сьогодні найбільш надійними є морфологічні парсери¹, певну точність надають синтаксичні парсери. Семантичні аналізатори призводять до багатьох помилок, тому були виключені з дослідження [9].

Експерти-лінгвісти, яких залучають до консультування, вирішення завдань судових, правоохоронних та правозахисних органів, у своїй діяльності зазвичай опиняються у ситуації, коли порівняльний («альтернативний») матеріал відсутній. Тому паралельно з розробкою методики розпізнання навмисної брехні в тексті за умов повного компонентного складу дослідження (за наявності зіставного матеріалу) треба особливу увагу приділити вирішенню аналогічного завдання в умовах відсутності зразків мовлення.

Брехня належить до групи понять, які широко використовуються в науці, у педагогічній та соціальній практиці, а також у повсякденному житті людини. Широке застосування цього поняття неминуче розмиває його зміст, порушує семантичні межі його обсягу [11]. Але в юриспруденції брехня одно-

значно трактується як навмисна [1, с. 318; 7, с. 84–85; 16, с. 588 та ін.], свідомо брехня та протиставляється добросовісній омані, а також, звісно, істині у справі.

Виявлення брехні, наприклад, у показаннях свідка чи обвинуваченого зазвичай відбувається при зіставленні останніх із версією розслідування та системою доказів, зібраних у справі. Надзвичайно рідко зустрічається брехня, яка охоплює всі пункти предмета допиту. Зазвичай, брехливі повідомлення стосуються окремих фактів, обставин і пов'язані з позицією особи, яку допитують, її ставленням до обвинуваченого, власним статусом у справі, з результатом розгляду справи в суді. Тому брехню можна виявити у тих випадках, коли слідчий достатньо підготовлений до допиту, орієнтується в доказах, зібраних у справі [7, с. 84–85]. Така брехня передбачає підміну дійсного стану речей вигаданим, замовчування певних знань, виклад їх з іншим відтінком модальності тощо. Як бачимо, тут простежується чіткий взаємозв'язок із семіотичною класифікацією ймовірних викривлень істини, що була запропонована Ю. Левіним.

Підведемо попередні підсумки. Насамперед, я виходжу з того, що існує принципова можливість встановлення об'єктивної істини щодо комунікативної ситуації, у якій створювався текст мовленнєвого повідомлення. Первинними необхідними етапами цього процесу є: 1) установлення правдивості або навмисної, свідомої брехні з боку автора тексту; 2) встановлення / заперечення його добросовісної омани, обману почуттів тощо; 3) виокремлення достовірно відомих фактів зі змісту тексту; 4) виявлення невизначених, з точки зору істинності, сегментів змісту тексту.

¹ Тут морфологічні маркери, за якими збирають і систематизують інформацію.

Стосовно першого етапу хотілося б процитувати видатного філософа, кримінолога Дж. Бентама: «...люди взагалі схильні до спокійного стану, а створювати брехню набагато складніше, ніж говорити правду, тому передбачається, що у самій природі людській закладена схильність до правдивого, такого, що відповідає дійсності, викладу побаченого та почутого» [5, с. 3]. Брехня, свідоме приховування чи викривлення, спотворення істини, ускладнює хід мовленнєво-розумових процесів у мовця чи пишучого в момент повідомлення брехливої інформації та часто супроводжується станом психічної напруженості, причому проконтролювати до кінця ці процеси людина не може, у них завжди присутня зона неусвідомленого. Тому наявність навмисно викривленої (брехливої) інформації, як різновид відхилення від норм протікання вказаних процесів, може встановлюватися не лише шляхом зіставлення з іншими фактичними даними у справі, а й через вивчення мовного оформлення писемного тексту, а також усного – безпосередньо під час допиту, у ході розмови, або шляхом аналізу їх фонограм.

На сьогодні для розпізнання свідомої брехні в усному мовленні використовують дані про зміну психофізіологічного стану мовця, а в писемному мовленні звертають увагу на смислові суперечності, і все це порівнюється з доказами, зібраними у справі. Однак стан психічної напруженості може бути викликаний не навмисною брехнею, а іншими факторами. Що ж стосується смислових суперечностей, то вони можуть і не проявитися в тексті.

Відсутність ознак навмисної, свідомої брехні в тексті буде свідчити про правдивість автора.

Другий етап. Припустимо, ми встановили, що в тексті відсутні ознаки навмисної, свідомої брехні, але цей висновок ще не свідчить про істин-

ність змісту тексту, тому що можливе викривлення, спотворення істини, яке не усвідомлюється автором і яке ми називатимемо оманю, незалежно від природи останньої. У сучасних умовах розвитку науки вже можна розробити методичні рекомендації щодо розпізнання певних видів омани, викликаних станом психічної напруженості, знаючи при цьому, який рівень мовленнєвого породження деформується в цьому стані, а відповідно і який саме шар смислів, значень тощо. Зокрема у стані емоційної напруженості у процесі мовленнєвого породження руйнуються найскладніші, розгалуженіші ланцюжки смислів, а тому в тексті може виявитися незавершеною чи пропущеною якась думка, знижений ступінь деталізації опису тощо. Чисельні праці в галузі патопсихолінгвістики виводять на реальний рівень можливість розробки, спільно з психіатрами, методичних рекомендацій щодо діагностики різних видів омани, спричинених певними патологіями мовленнєво-розумових процесів. Великий досвід людства в дослідженнях із логіки (хоча б формальної) вже давно дає можливість створити систему ознак формально-логічних навичок мовлення та розпізнавати логічні помилки, які призводять до омани (логічний аспект адекватності змісту). Тут знов-таки необхідний спільний творчий підхід – логіка та лінгвістика.

Досить перспективним для вирішення питання діагностики омани я вважаю і створення спільно з психологами інструментарію для визначення за мовленням акцентуйованих типів особистості. Тоді, наприклад, розпізнання в авторі істеричної особистості захистить нас від ймовірної помилки оцінити правдивість такого автора як свідчення істинності змісту тексту.

Третій етап. Виокремлення достовірно відомих фактів зі змісту тексту,

зокрема: загальновідомих, аксіоматичних знань, фактів, відомостей, про які знає слідчий, даних, які можна об'єктивно перевірити шляхом доступних спеціалісту консультацій тощо. Наприклад, проконсультуватися у фахівця в галузі вибухотехнічної експертизи, чи дійсно названої у повідомленні кількості тротилу достатньо, щоб підірвати під'їзд будинку.

Останній, четвертий етап. Виявлення невизначених, із точки зору істинності, моментів, які не мають ознак брехні, омани і не можуть бути засвідчені доступними для спеціаліста засобами. В той же час ці відомості можуть «вписуватися» в наявні ідеальні моделі поведінки людини, а отже, гіпотетично вони, будучи правдивими, наближуються до істинних. Однак категорично це стверджувати спеціаліст не береться, і, на мою думку, тут доцільним буде ввести таку суб'єктивну оцінку, як «правдоподібність» інформації, яка має використовуватися лише в розділі ймовірних висновків або додаткових, необов'язкових повідомлень у висновках експертизи чи експертних досліджень.

Перелічені етапи дослідження тексту на предмет виявлення адекватності його змісту розглядаються тут як компоненти майбутньої методики, які мають стати першочерговими необхідними умовами у процесі вказаного дослідження тексту.

Таким чином, ми дійшли висновку, що спеціаліст-лінгвіст під час дослідження тексту наприкінці має на меті не встановлення достовірності викладеної інформації, а встановлення адекватності цієї інформації (змісту тексту), зокрема істинності в гносеологічному аспекті знання, закарбованого у свідомості. На сьогодні у спеціалістів поки що немає на озброєнні апробованої методики для досягнення поставленої мети. Завдання встановлення достовірності вирішують слід-

чі, оперативні співробітники, аналітики й інші через зіставлення нових відомостей у тексті з достовірно їм відомими. Посередньо до істини прямують спеціалісти методом від протилежного: через спробу розпізнання брехні та омани. Зроблені при цьому висновки ще не можуть переконливо обґрунтувати істину, але й вони часто є суттєвою підмогою в розробці співробітниками правоохоронних органів тактики слідчих дій, проведення оперативно-розшукових заходів, побудови версій тощо.

Наведу приклад із реального висновку експерта, де ставилося питання про наявність у явці з повинною свідомої, навмисної брехні.

У під'їзді власного будинку двома пострілами в голову та тулуб було вбито прокурора району Б. Невдовзі за підозрою у вбивстві було затримано громадянина Р. У ході слідчих дій Р., не закінчивши власноручну явку з повинною, нібито покінчив життя самогубством у приміщенні районного відділу МВС України. Під час дослідження тексту зазначеної явки з повинною я звернула увагу на моменти, які в цілому можна охарактеризувати як неадекватну мовленнєву поведінку в комунікативній ситуації, що розглядається, а саме:

– неадекватне емоційне забарвлення лексико-стилістичних засобів при описі вбивства (вжиті засоби характеризуються нейтральним забарвленням). Справа в тому, що використане автором слово стає «своїм» тоді, коли воно сполучене з естетичними й емоційними переживаннями [10, с. 94]. Якщо вжите слово позбавлене емоційних індексацій, відповідних обставинам, то його смисл не відбиває реальну ситуацію;

– передавання наявних емоційних переживань через мовленнєві штампи, зокрема канцеляризми, у лексичному плані, а також шляхом викорис-

тання складних розгалужених конструкцій у синтаксичному плані (*«Тоді я ще не знав яку страшну роль вони відводять мені у своїх планах. Коли я узнав, що вони планують моїми руками здійснити вбивство прокурора Б., я був шокований такою запланованою акцією і почав відмовлятися»*). У цьому випадку, за словами Пола Екмана, можна дійти висновку, що слова погано продумані або емоції не відповідають словам [4, с. 59];

– унаслідок відсутності релевантного емоційного забарвлення фрагментів, де говориться про погрозу з боку громадянина Павла С. розправитися з родиною автора явки з повинною громадянина Р., вказані фрагменти сприймаються як заздалегідь продумане логічне обґрунтування вбивства, яке описується у кінці тексту (*«Тоді Паша став погрожувати мені розправою над моєю родиною – жінкою та шестирічним сином. Я знав, що вони з його матір'ю ведуть різні кримінальні справи у тому числі й по вбивствах. Також я знав про те, що у них багато знайомих як серед різних начальників, так і серед бандитів. Також я знав, що для досягнення своїх цілей вони не зупиняться ні перед чим. Тому у мене були реальні підстави побоюватися за життя своєї родини»*);

– відсутність оціночних суджень в адресу мати й сина С., їхніх вчинків, хоча, виходячи із викладених фактів, саме вони змусили громадянина Р. вчинити вбивство. Більше того, Р. називає Павла С. – *«Пашою»*;

– за наявності детального, послідовного, зримо вимальованого опису поїздки до місця вбивства – відсутній опис зовнішності вбитого (окрім *«кремезний чоловік, одягнений у форму»*), відсутній опис використаної зброї (*«здійснив постріл із пістолету»* і все), а також відсутність даних про теперішнє місце знаходження цієї зброї. Виходячи із попереднього контексту, гро-

мадянин Р. мав би добре запам'ятати зовнішність прокурора Б., щоб згодом вбити саме його, тому наявний опис зовнішності останнього сприймається як занадто схематичний, контурний, нібито людину бачили здалека і не вдивлялися в нього. Враховуючи при цьому явну неординарність ситуації (вбивство), зовнішність убитого повинна була закарбуватися в пам'яті Р. чітко і надовго. Щодо зброї, яка була використана під час убивства, мовлення поведінка Р., який закінчив військове училище, вбачається взагалі неадекватною ситуації;

– семантичне протиріччя (о 23 годині Р. та Павло С. *«випробували»* пістолет, поставивши на сніг пластикову пляшку, при цьому пляшку Р. роздивився добре, щоб вистрілити по ній, а от марку пістолету, який тримав у руках, будучи військовим і збираючись використовувати його для вбивства, Р. у темряві не зміг розгледіти);

– семантична невідповідність викладених фактів головній цільовій установці – вчиненню вбивства (*«Паша... сказав... Потім я повинен буду вистрелити у нього два рази»* – чому саме два рази, а якщо після двох здійснених пострілів жертва залишиться живою? *«...з льоту здійснив постріл у спину. Після... я... здійснив прицільний постріл у шию»* – зазвичай за таких обставин здійснюється прицільний (контрольний) постріл у голову. Таке враження, що розповідь про постріли йде від наявного трупу з вогнепальними пораненнями) тощо.

Виокремлені моменти неадекватної мовленнєвої поведінки на фоні відсутності в тексті ознак стану емоційної напруженості значного ступеню та патології мовленнєво-розумових процесів, відсутності логічних помилок можуть свідчити про передачу свідомо, навмисно брехливої інформації з приводу подій, що описуються, та/або про виклад цих подій

особою, яка не брала участі в убивстві та недостатньо обізнана в тому, що відбувалося насправді. Останнє також можна назвати свідомою брехнею, тому що ця особа представляє все у світлі безпосередньої участі громадянина Р. у вказаних подіях. Надалі було встановлено, що вбивство прокурора Б. вчинила дійсно інша особа.

Висновки та перспективи подальших розробок. На основі проведеного дослідження можна підкреслити такі важливі аспекти: 1) при цільовій установці на розпізнання свідомо навмисно брехливої інформації аналіз поволі розділяє текст на включення брехливої інформації та правдиві відомості, але невизначені в плані своєї істинності для експерта, спеціаліста; 2) констатація відсутності ознак стану емоційної напруженості та патології мовленнєво-розумових процесів у автора при чіткій логіці викладу дозволяє виключити ймовірність оцінки неадекватної мовленнєвої поведінки в окремих сегментах тексту як результат добросовісної омани; 3) виявлені ознаки є складними утвореннями-протиставленнями, з одного боку, ознак мовленнєвих навичок, які виявляють у тексті, стандартним ознакам, за умовчанням, що мають відбитися в конкретному фрагменті (аспекті) комунікативної ситуації, з іншого боку. Йдеться, напри-

клад, про ситуацію вбивства в широкому сенсі, ситуацію стосунків з людьми, які примусили вчинити вбивство, ситуацію участі особи у вбивстві тощо; 4) висновок, до якого доходить експерт, не встановлює істинний стан речей, але, наприклад, у випадку проаналізованої вище явки з повинною дає змогу слідчому поставити під сумнів винуватість громадянина Р. у вбивстві прокурора Б., і як наслідок, скоригувати наявні версії чи висунути нові у цьому провадженні. А в подальшому з такими висновками цього дослідження, як створення тексту у співавторстві з особою, яка володіє навичками відбору показань, як наявність фрагментів, виконаних під диктування, а також незавершеність явки з повинною, – висновок про навмисно, свідомо брехливу інформацію наводить на думку і щодо повторної перевірки «факту» самогубства громадянина Р.; 5) діагностика правдивості або навмисної, свідомої брехні має коригуватися з урахуванням кількості учасників складання та виконання мовленнєвого повідомлення.

У цілому ж, як можна побачити, існує принципова можливість розпізнавати навмисно свідомо брехливу інформацію не лише в усному мовленні за допомогою поліграфа, а й у писемному мовленні експертно-лінгвістичними методами.

Список використаних джерел:

1. Будко Т. В. Теорія та практика дослідження мовленнєвих текстуальних джерел інформації в діяльності СБ України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2007. 449 с.
2. Будко В. В. Проблема адекватності наукового пізнання : дис. ... д-ра філософ. наук. Харків, 1991. 322 с.
3. Гомон (Будко) Т. В. Судебно-автореведческая экспертиза текстов, составленных с намеренным искажением письмен-

ной речи : дис. ... канд. юрид. наук / ВНИИСЭ. М., 1992. 239 с.

4. Екман Пол. Теорія брехні... URL: <https://ru.scribd.com> (дата звернення: 10.12.2025).

5. Канторович Я. А. Психология свидетельских показаний. Харьков, 1925. 25 с.

6. Коновалова В. О. Правова психологія : навч. посіб. Харків: Консум, 1997. 157 с.

7. Литвин (Будко) Т. В. Неідентифікаційні дослідження у судово-лінгвістичній

експертизі писемного мовлення. Київ, 1995. 395 с.

9. Литвинова Т. А., Середін П. В. Пошук ознак брехні у писемному тексті: сучасні методи та підходи. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 55–61.

10. Медведєва І. Л., Насонова А. В. Використання методів самоспостереження у вивченні особливостей формування лексикону білінгва URL: <https://cyberleninka.ru> (дата звернення: 10.12.2025).

11. Поваренков Ю. П., Черноморець Є. Г. Брехня як об'єкт філософського та психологічного аналізу. URL: <http://vestnik.yspu.org> (дата звернення: 10.12.2025).

12. Свинцов В. И. Заблуждение, ложь, дезинформация (соотношение понятий и терминов). *Философские науки*. 1982. № 1. С. 76–84.

13. Спіркін О. Г. Філософія : підручник. URL: <https://urss.ru> (дата звернення: 25.10.2024 р.).

14. Український енциклопедичний словник : у 3 т. 2-е вид. Київ : Головна ред. Української Радянської Енциклопедії, 1986. Т. 1. 752 с.

15. Філософський енциклопедичний словник. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua> (дата звернення: 10.12.2025).

16. Юридичний словник-довідник / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ : Феміна, 1996. 695 с.

17. Newman M. L., Pennebaker J. W., Berry D. S., Richards J. M. Lying words: Predicting deception from linguistic style. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 2003. № 29. P. 665–675.

Стаття надійшла до редакції 07.04.2025

T. Budko

THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS OF RECOGNIZING KNOWINGLY FALSE INFORMATION IN WRITTEN SPEECH MESSAGES

The article explores both theoretical and practical aspects of recognizing deliberately false information in written speech messages. It examines the nature and essence of concepts such as truth, truthfulness, falsehood, credibility, and deception, analyzing how these elements manifest in written communication. The study highlights the possibility of developing a methodology to identify linguistic behavior that is inconsistent with a given communicative situation. A specific case is presented, demonstrating how linguistic expertise can establish the presence of deliberately false information in a text.

The research emphasizes the challenges faced by law enforcement, legal professionals, and forensic experts in verifying the authenticity of written statements, testimonies, and anonymous documents. The complexity of distinguishing between deliberate deception, honest mistakes, and distortions of reality is discussed, underscoring the need for interdisciplinary approaches that combine linguistic analysis with legal and psychological expertise. The article reviews existing methods for detecting deception and proposes a structured approach to evaluating the adequacy of speech behavior in written texts.

Additionally, the study addresses the implications of false information in legal proceedings, highlighting the role of forensic linguistic analysis in criminal investigations. By identifying inconsistencies, contradictions, and stylistic anomalies in written statements, experts can assess whether a text reflects genuine knowledge or deliberate manipulation. The findings contribute to the broader field of forensic linguistics and legal psychology, offering insights into the mechanisms of deception in written communication.

The author points out the fundamental possibility of creating a method for recognizing the fact of speech behavior that is inadequate to a given communicative situation from a written speech text. An example of one of the implemented materials is given, where it was established at the expert-linguistic level that the text contains knowingly false information (deliberate lies).

Keywords: *verity, validity/falsehood, truthfulness, plausibility, credibility, honest mistake, deceptions of feelings, distortion of reality, deliberate lie, objective content of the text, anonymous document, oral and written speech, language tools, cognition.*